

Els jardins de Raixa

JÚLIA ROMAN QUETGLES*

Introducció

Raixa ha estat objecte d'un nombre considerable d'estudis i ressenyes. Des del segle XIX són nombroses les descripcions literàries dels intel·lectuals de Mallorca i de viatgers forans. L'interès per Raixa ha repercutit també en la formació d'un gruix destacat de documentació gràfica, que abraça des de representacions pictòriques - entre les quals sobresurt la visió de Rusiñol - fins a fotografies, que des d'objectius diversos van captar els espais emblemàtics i les perspectives més recercades. Tot i el diferent grau d'especificitat de la informació que aporten els diversos autors, es desconeix la documentació essencial dels jardins referida a l'autoria, el nombre d'intervencions i la cronologia. Les mancances assenyalades no permeten pronunciaments fermes i ens restringeixen a l'àmbit de la hipòtesi. La situació ja va ser plantejada per Cantarellas,¹ que va avançar una interpretació que sens dubte ha esdevingut el punt de partida per als estudis posteriors.

L'article que presentam és un estudi històric i artístic dels jardins de Raixa. Per dur-lo a terme hem emprat les fonts documentals arxivístiques, gràfiques i bibliogràfiques ja conegudes. L'anàlisi s'ha completat amb un atent treball de camp, que ens ha aportat dades prou interessants. Però, sobretot, ens ha permès noves perspectives pel que fa a la configuració dels espais i a llurs relacions projectuals.

Tot i ser conscients de la manca d'anàlisis més específiques referides, per exemple, a la flora, als elements patrimonials, a la infraestructura hidràulica, etc., hem considerat necessari fer un exercici d'interpretació com a conseqüència de l'estat de degradació que presenten els jardins actualment. Un procés que s'ha accelerat durant els darrers anys. Des que l'any 2002 la possessió de Raixa va passar a ser propietat pública (adquirida pel Ministeri de Medi Ambient amb la col·laboració del Consell de Mallorca), s'han anat succeint tota una sèrie d'intervencions que han afectat tant les cases -actualment en procés de reforma- com els jardins. Pel que fa a aquests darrers, les intervencions han estat sempre puntuals -neteja de vegetació, canvis en l'estructura hidràulica, etc.- i al marge d'un projecte de conjunt. Les conseqüències són la pèrdua d'elements originals, la modificació d'algunes parts dels jardins, el trencament de primigènies relacions projectuals i la pèrdua de perspectives originals. Aquesta situació ha justificat el nostre interès per enllestir un estudi dels jardins de Raixa, des d'una perspectiva històrica i artística, a partir de la informació i la documentació ja conegudes, que es completen amb l'anàlisi de l'estat actual.

* Professora d'Història dels Jardins de la UIB.

¹ C. CANTARELLAS CAMPS: *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*, Palma, 1981.

Factors i elements configuradors dels jardins de Raixa

En el darrer terç del segle XVIII Antoni Despuig i Dameto (Palma, 1745 – Lucca, 1815) va promoure la transformació de la possessió de Raixa en una vil·la. Itàlia va ser el referent cultural de Despuig,² país pel qual va demostrar una especial preferència tant pel seu esperit cultural com per la seva condició eclesiàstica. Hi va passar la major part de la seva vida —s’hi traslladà per primera vegada l’any 1782— i hi va consolidar els vineles a partir del 1803, a causa del seu nomenament com a cardenal. Així, Antoni Despuig va aconseguir un ampli coneixement de les vil·les i dels palaus italians, especialment els romans. La idea de convertir la possessió en una vil·la es concretà en la definició d’un marc adequat per a l’*otium*: és a dir, fer de Raixa el lloc ideal per al desenvolupament d’una vida dedicada al conreu intel·lectual i a les belles arts. Les actuacions consistiren en la reforma arquitectònica de les cases, la construcció dels jardins i la formació d’un museu d’antiguitats.

L’evocació de l’antiguitat era una fita ineludible en les vil·les cardenalícies des del Renaixement. L’afició del cardenal a l’arqueologia i el seu vessant col·leccionista desembocaren en la formació d’una col·lecció que comprenia escultura, pintura, epigrafia, numismàtica i gravats.³ La major part de les obres acumulades procedien de les excavacions que va costejar a Ariccia —regió romana del Lazio— entre el 1787 i el 1796, en el lloc que havia estat un santuari de la Lliga Llatina. El 1798 va contractar els escultors Pascual Cortés, Lluís Melis i Giovanni Trivelli, amb la finalitat de restaurar i condicionar les peces que formarien el museu de Raixa.⁴ Tot i que no s’ha considerat excel·lent, la col·lecció va ser única a Mallorca i es va convertir en el vertader reclam de les visites il·lustres a Raixa al llarg del segle XIX.⁵

Per a la reforma arquitectònica, tant de la casa com dels jardins, Despuig va contractar els arquitectes Eusebio Ibarreche i Giovanni Lazzarini. El 1802 va formalitzar el contracte amb Lazzarini, que succeiria Ibarreche, amb l’objectiu de projectar l’ampliació de la casa a la manera d’un «palazzo nobile», expressió que és utilitzada en

² C. CANTARELLAS CAMPS: *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*, 69.

³ G. ROSSELLÓ BORDOY: *Una experiencia museográfica: la desintegración de la colección Despuig de escultura clásica*, Palma, 2000.

⁴ Dels autors, només en sabem el que aporta el testimoni de J. M^o BOVER: *Varones ilustres de Mallorca*, Palma, 1847, 76. Sempre segons Bover, Cortés —espanyol— i Melis i Trivelli —italians— treballaren durant tres anys a Raixa, sota la direcció del primer.

⁵ Gairebé tots els visitants que van relatar la seva visita a Raixa van destacar-ne la col·lecció de Despuig. El testimoni de Cortada és prou explícit: *El frondoso jardín de naranjos, los costosos y bien entendidos trabajos hechos para transformar en deleitable laberinto la colina que está a espaldas del edificio, la hermosa vista que desde este punto se disfruta, los varios estanques que hay en la posesión son bellos y merecerían describirse si no hubiese otro objeto que llama casi exclusivamente la atención y que lleva a esa quinta a cuantos forasteros visitan la isla. Este objeto es el museo de estatuas y bustos antiguos y modernos que está en dos salas bajas del edificio*. J. CORTADA: *Viaje a la isla de Mallorca en el estío de 1845*, Barcelona, 1845, 338. La crítica no fou, però, unànime en la valoració de la col·lecció. Una opinió diametralment oposada és la de Jovellanos que el 1808 la considerarà de dubtosa antiguitat i només d’una qualitat decent. G. M. de Jovellanos: *Obra mallorquina*, Palma, 1999. Per conèixer el procés de la formació i la desintegració de la col·lecció és d’obligada consulta l’estudi de G. ROSSELLÓ BORDOY: *Una experiencia museográfica*.

l'esmentat contracte.⁶ El projecte es concretà en la construcció d'una nova ala al costat sud de la clastra, amb destinació senyorial. La façana es va dotar d'una llotja de deu arcs que, seguint el model romà, discorre entre dues torres. Els jardins van aportar els valors simbòlics al conjunt de Raixa, com a afirmació del poder senyorial en un context pagès i com a espai destinat a la contemplació i al retrobament de l'home amb la natura, poblada per les muses i regida pels déus olímpics. Els jardins es presentaven com a grans escenografies, en les quals s'emfatitzà la presència ornamental de l'aigua i que s'enriquiren amb la col·lecció botànica i les representacions escultòriques.

Hom ha considerat que, en l'elecció de Raixa, hi degué tenir un pes important la valoració estètica del paisatge. Raixa està ubicada en un entorn privilegiat, lleugerament elevada i dominant àmplies perspectives: en primer terme, les marjades dels horts i els camps d'oliveres; la Ciutat de Mallorca, al fons, i la línia de la mar, com a tancament. La fita ciutadana en la perspectiva paisatgística de Raixa il·lustraria les arrels urbanes del mite de la vil·la.⁷ Ja el 1773 el cardenal Despuig expressava la preferència per Raixa i instava el seu germà Joan, quart comte de Montenegro —hereu del fideïcomís dels Despuig i propietari de la possessió des del 1772—, a lliurar-se a les delícies de l'esmentada possessió, on prometia acompanyar-lo, per dur-hi una vida tan ociosa que seria l'enveja de qualsevol home de seny.⁸ Un plantejament plinià, que tornaria a expressar en diferents ocasions al llarg de la seva vida. Així doncs, l'elecció de Raixa s'inspirà en la més pura tradició albertiana, tant pel que fa a la idea de vil·la —«per semplice diletto»— com pel valor concedit al paisatge.

La relació casa-jardí-paisatge constitueix un concepte essencial en la formulació arquitectònica de la vil·la classicista, des del Renaixement.⁹ El projecte arquitectònic de la vil·la ha d'aconseguir la convivència del detall —casa i jardins— amb la grandiositat de la localització, que cerca el propi horitzó en el paisatge cultivat i natural que l'envolta, més enllà dels murs o dels límits de la vil·la. Hi ha elements que materialitzen aquesta relació, tant els arquitectònics de les cases com en la creació de punts d'interès paisatgístic en els jardins. En la configuració de la vil·la de Raixa, la construcció de la llotja va tenir especial interès, perquè establia la integració de la casa senyorial i el paisatge. A més, formalitzava l'enllaç de la casa amb els jardins, mitjançant l'escala d'un tram que, des de la planta noble i flanquejant la galeria pel costat oest, descendeix al jardí.

Amb tot, la reforma de Raixa ha esdevingut doblement significativa. Per una part, es tracta d'una de les iniciatives més importants del cardenal per a la renovació de la cultura artística de la societat mallorquina.¹⁰ Per una altra, la reforma de Raixa s'ha

⁶ El contracte va ser publicat per G. REYNÉS: "Per la història de l'arquitectura a Mallorca. Contracte de l'eminentíssim Cardenal Antoni Despuig amb l'arquitecte italià Joan Lazzarini per l'estudi d'un projecte de palau a Raixa", *BSAL*, XVII, Palma, 1918-1919) i recollit per Cantarellas (1981) en la publicació de la seva tesi. El mateix any 1802 Lazzarini va ser contractat per la SEMAP com a director de la sala d'arquitectura de l'Acadèmia.

⁷ J. S. ACKERMANN: *La Villa. Forma e ideologia de las casas de campo*, Madrid, 1997, 28.

⁸ J. SALVÀ I RIERA: *El Cardenal Despuig*, Palma, 1964, 333.

⁹ L. B. ALBERTI: *De re Aedificatoria*, Madrid, 1991, 19.

¹⁰ Cal recordar que el compromís de Despuig amb la Il·lustració repercutí en la seva implicació en diferents iniciatives culturals i artístiques. Va ser membre fundador de la SEMAP, des de la qual va subvencionar l'Acadèmia de Nobles Arts. Destacam també que col·laborà en la construcció del primer passeig de Ciutat

considerat l'exemple diàfan de l'assimilació de l'art neoclàssic a Mallorca,¹¹ per l'evocació de l'antiguitat i per l'ús de la gramàtica clàssica en la definició arquitectònica de les cases i del paisatge.

Els artífexs

Sembla que les obres de reforma de Raixa s'iniciaren amb la construcció dels jardins, devers l'any 1795. Els treballs degueren continuar, almanco, fins al 1798. En una segona etapa, a partir del 1802, sembla que s'enllestí la construcció del «palazzo nobile». Tot i així, la documentació disponible no permet determinar l'autoria dels jardins de Raixa. Els projectes d'Ibarreche i Lazzarini no han estat localitzats, per la qual cosa no és possible un pronunciament ferm. Cantarellas va avançar la hipòtesi que atribueix a Ibarreche l'autoria dels jardins.¹² Aquest degué projectar una reforma, que probablement no es va completar.¹³ Només s'ha conservat un document no datat, consistent en la relació numèrica dels espais ja existents i, tal vegada, dels projectats.¹⁴ Aquest ha esdevingut el document més explícit i ha estat utilitzat com a referència bàsica per a l'estudi dels jardins de Raixa.

Tanmateix, hom ha valorat la figura del cardenal Despuig com a orientador de la reforma de Raixa. El 1793 explicava al seu germà: *A toda prisa estoy haciendo el modelo [dels jardins] para ponerlo en obra.*¹⁵ Cal insistir en el fet que la formació italianitzant i l'ampli coneixement de les vil·les i dels palaus romans justificarien la participació del cardenal en la millora del casal i en el disseny dels jardins de Raixa.

L'estructura

Els jardins són l'extensió de l'espai senyorial. Sens dubte, la tipologia de les cases de possessió, tancades al voltant de la clastra, tingué incidència en la projecció i la distribució dels jardins de Raixa. Cada un s'estructura com un espai independent; això és, cada jardí s'articula sobre la base d'un eix determinat pel cos edilici que completa. No hi ha, per tant, un eix projectual únic. A més, cada un dels jardins assumeix unes funcions i un caràcter iconogràfic particulars.

La localització de les cases de Raixa a la falda d'un pujol determinà la disposició dels jardins en diferents cotes, la qual cosa és reflectida en la toponímia dels jardins ja des del moment de la seva projecció. El jardí baix s'estén pel costat sud de les cases, a manera d'apèndix de la llotja; el jardí superior, situat al nord del conjunt i mirant al sud,

—el passeig de les Quatre Campanes—, contribuï a l'aixecament d'un plànol de Mallorca (1784) i reuní una biblioteca de 12.500 volums, amb vocació pública.

¹¹ C. CANTARELLAS CAMPS: *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*.

¹² C. CANTARELLAS CAMPS: *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*.

¹³ Bover, el qual sembla que va veure el projecte, manifestà la seva admiració i lamentà que no es realitzàs completament: *Causa admiración el examen de los planos que de su orden levantó el arquitecto D. Eusebio Ibarreche [...]. La muerte de nuestro ilustre purpurado nos privó de tener en Mallorca una maravilla*, J. M^o BOVER: *Noticia histórico-artística de los museos del Eminentísimo Señor Cardenal Despuig existentes en Mallorca*, Palma, 1864, 272, citat per C. CANTARELLAS CAMPS: *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*, 67.

¹⁴ El document, conservat a l'Arxiu Truyols, va ser publicat per C. CANTARELLAS CAMPS: *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*, 529-531.

¹⁵ J. SALVA I RIERA: *El Cardenal Despuig*, 333.

constitueix l'enjardinament de la falda del pujol. Entre ambdós nivells s'obre l'esplanada de recepció, delimitada pel portell i precedint la clastra. La topografia desigual va determinar l'articulació dels jardins en terrasses, un sistema prou emprat en la construcció de l'espai pagès de Mallorca. Alhora, el desnivell gaudia d'una valoració estètica inqüestionable en la tradició dels jardins italians. En el segle XVI —període de renovació de l'art dels jardins a Roma una vegada superades les conseqüències del Sacco del 1527— l'aprofitament de la morfologia muntanyosa, peculiar del paisatge romà i de la regió del Lazio, havia acabat per codificar una tipologia aterassada que va esdevenir model estètic arreu d'Itàlia.¹⁶ Els jardins de Villa d'Este a Tívoli, amb un fort pendent i amb l'obertura d'una perspectiva cap a Villa Adriana, van marcar les pautes d'aquesta tipologia al llarg del tot el cicle classicista fins ben entrat el segle XVIII.

El disseny dels jardins de Raixa es conjugà perfectament amb les necessitats agràries de la possessió. La transformació estètica de la vil·la de Raixa no es va fer en detriment dels valors econòmics i, per tant, es procurà la conservació de l'essència mateixa de la possessió entesa com a centre d'explotació agrària. Els jardins s'han d'interpretar en el mateix sentit que la construcció de les cases senyoriales. Aquestes mantingueren i fins i tot consolidaren la tipologia de nucli arquitectònic al voltant de la clastra, centre de distribució de les dependències pageses, agràries i senyoriales. Els jardins s'intercalaren entre els espais agraris, compatibilitzant la utilitat dels horts amb la bellesa dels jardins. Aquesta compatibilitat entre útil i bell esdevé fonamental en la particular organització dels jardins de les possessions de Mallorca. Juntament amb els jardins de Raixa, els d'Alfàbia són prou representatius de la coexistència entre els espais pagès i senyorial, productiu i estètic, respectivament. Sempre, però, es configuren com a espais diferenciats i perfectament delimitats.

La botànica

La vegetació del conjunt és dominada per xiprers (*Cupressus sempervirens*), agaves (*Agave sp.*) i garballons (*Chamaerops humilis*). Entre l'arbrat destaca el pinar, que en general ha substituït la plantació original. Podem suposar, pel que es desprèn de la documentació —i a falta que s'elabori l'inventari botànic—, que la configuració botànica original dista molt de la situació actual. Sembla que el cardenal Despuig va invertir esforços en la formació d'una interessant col·lecció botànica. En aquest sentit, exemplificaria els plantejaments il·lustrats, que concedien un pes determinant a la ciència botànica com a factor del progrés econòmic i cultural. Els jardins de Raixa podien cobrir la mancança d'un jardí botànic a Mallorca, que va ser repetidament denunciada pels intel·lectuals i científics de l'illa al llarg dels segles XVIII i XIX.¹⁷

¹⁶ Cal esmentar que aquest model s'havia introduït inicialment a la Villa Medici de Fiesole, situada a uns 250 m sobre la vall de l'Arno i amb la perspectiva oberta cap a la ciutat de Florència. Cases i jardins s'organitzen en tres terrasses que se sustenten sobre grans murs de contenció. A. TAGLIOLINI: *Storia del giardino italiano*. Firenze, 1994.

¹⁷ J. ROMAN QUETGLES: *El jardí botànic de la Misericòrdia de Palma. Ciència i cultura de la botànica a Mallorca en els segles XVIII i XIX*. Palma, 2005.

Salvà dóna testimoni d'una carta signada el 1798 per un tal Walok i dirigida a Antoni Despuig, quan encara era arquebisbe de Sevilla.¹⁸ El document resulta essencial conèixer els objectius i les primeres intervencions de Despuig a Raixa: *Dícele [Walok] que no ha descubierto, en Mallorca, más que un solo aficionado al cultivo de las plantas, un cartujo de Valldemosa, farmacéutico del cenobio; es hábil y sostiene un buen jardín botánico. En Madrid hay un buen recurso para obtener especies interesantes para poblar el jardín [...]. Los profesores del jardín botánico de Madrid se habían ofrecido a proporcionarle simientes, raíces y plantas existentes o que se recibiesen de América. Contaba con generosos ofrecimientos de los profesores don Casimiro de Ortega y don Hipólito Ruiz. Desconeixem la intensitat de la relació amb el Reial Jardí Botànic de Madrid i el nombre i els tipus d'espècies que es van introduir a Raixa. En tot cas, sabem que es van fer progressos en aquest sentit i que el Botànic de Madrid no era l'únic centre d'abastiment. Salvà escriu: *No faltan referencias a los progresos del jardín, que su dueño quería hermosear, adornándolo de las plantas más exóticas que hallaba a mano*» i que [Walok] *ha plantado veinte plátanos con buen éxito; las seis plantas de jazmín de Arabia, que enviaron de Liorna, van bien.*¹⁹*

El sistema hidràulic

L'interès per la creació dels jardins i per la consolidació de la col·lecció botànica constitueix l'origen del sistema hidràulic. En el segle XVIII Raixa no disposava de prou aigua per abastir la intervenció monumental programada per Despuig. La situació és testimoniada per Walok: *en el verano el calor y sequedad han sido excesivos, y la escasez de agua le ha hecho comprender la dificultad de conservar allí un jardín de plantas; las dos cisternas más próximas al jardín apenas dan lo suficiente para regar los pimientos y tomates, que son el principal sustento de los obreros que allí trabajan; haría falta reservar toda el agua de la fuente, y en cuanto a la tierra, no la hay mejor cuando se la riega [...]. Desea que el agua de Pastorix llegue a la Casa nova y toda la de la fuente de Raixa, y cuando ésto se consiga no temerá al calor del verano.*²⁰

Cal recordar que, en el període medieval, Raixa formava part dels assentaments andalusins del lloc de Raxa, però en quedava fora del perímetre irrigat. Per tant, l'actual localització de la possessió no seria l'originària. Kirchner la situa al fons del comellar de l'Infern,²¹ on actualment hi ha les cases de Raixeta, amb motiu de l'existència d'un perímetre irrigat d'origen andalusí. En època moderna, es degué produir el desplaçament del topònim al lloc actual de Raixa.²² Per tant, la construcció dels jardins només va ser

¹⁸ J. SALVÀ I RIERA: *El Cardenal Despuig*, 118. Walok o Walox, com també apareix en el text de Salvà, personatge del qual només sabem que no era ni jardiner ni botànic i que va embalsamar uns quants ocells a Raixa.

¹⁹ J. SALVÀ I RIERA: *El Cardenal Despuig*, 118.

²⁰ Tot i la mancança d'aigua que explica Walok, sabem que a principis del XVIII a Raixa hi havia horts de cítrics i de verdures, per la qual cosa el reg existent degué ser insuficient GEM, XIV, 163 *sub voce*.

²¹ Helena KIRCHNER: *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Palma, 1997)

²² H. KIRCHNER: *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa*, 240-241 descriu el sistema hidràulic de Raixeta: *hi ha un perímetre de 2,6 ha irrigat per l'aigua de la font des Coster. Aquesta captació es troba sobre les actuals cases de Raixeta i és una surgència natural condicionada amb una galeria de pedra seca (12,5 m) que fa un pendent pronunciat, totalment excepcional en els qumatts. L'aigua es recull en un safareig de regulació proper i des d'aquest devia ser conduïda al safareig de l'hort. Una altra font, la de*

possible una vegada que es van dotar de prou aigua per al reg. Així doncs, es pot afirmar que, a finals del segle XVIII, el cardenal Despuig va portar l'aigua a Raixa. Es construí una llarga canalització procedent de les fonts del Coster i de Pastoritx. Pensam que el gran cabdal d'aigua degué implicar la construcció del safareig —«Especula», en la relació d'Ibarreche—, de 100 x 17 x 7 m, que és, encara actualment, un dels més grans de Mallorca.

El disseny del sistema hidràulic de Raixa pretenia, com un dels objectius, potenciar el valor estètic de l'aigua. Així, els elements hidràulics van ser objecte d'un tractament lúdic i ornamental: síquies i canonades de test, obertes arran de terra o sobre els marges, acompanyen el recorregut dels camins; s'hi intercalen petits safareigs, excavats a la roca, en els quals es destaquen els perfils naturals; finalment, les fonts i els brolladors, a manera de carasses de gust manierista, salven els desnivells.²³

Els jardins italianitzants del segle XVIII i l'evolució posterior

L'estructura essencial dels jardins de Raixa és deguda al cardenal Despuig. Tot i així, al llarg del segle XIX els hereus del cardenal continuaren els treballs de construcció dels jardins, que havien restat inacabats en el moment de la seva mort. D'acord amb la documentació i amb les evidències materials, hem considerat dues intervencions fonamentalment. La primera, que degué culminar a meitat del XIX, va suposar l'ampliació dels jardins, possiblement amb l'intent de continuar el projecte inacabat del cardenal. La segona, que es degué dur a terme a les acaballes del segle XIX, va tenir com a resultat la superació del model neoclàssic i la introducció d'una estètica propera al romanticisme. Aquestes intervencions van propiciar l'obertura de noves perspectives i l'establiment de noves relacions projectuals entre les cases, els jardins i el paisatge.

El jardí de recepció

La terrassa de recepció se situa al nivell de la clastra, en un plànol intermedi per on transcorre el camí públic de Raixeta. Delimitant les terrasses superior i inferior es disposen les balustrades de test. El discurs de la barana es tanca al portell, el qual es defineix amb pilastres rematades amb hídrics de test. Des de la terrassa es domina una àmplia perspectiva que abraça gairebé tota la vall, el jardí baix dels tarongers i la part est dels jardins superiors. Així doncs, aquest es configurava com l'espai unificador dels jardins i, a la vegada, com a fita senyorial en el marc del camí públic. Entre els elements botànics destaquen uns quants exemplars de pebrers bords (*Schinus molle*) i arboceres (*Arbutus unedo*), que tal vegada formaven part de la flora original dels jardins. L'efecte

Pastoritx, es troba a una major distància, seguint el congost que fa el comellar de l'Infern a partir de Raixeta, i es troba a tocar de Pastoritx. Hi ha també referències documentals explícites que confirmen l'emplaçament medieval de Raixa a Raixeta: el *lloc de Raixa és inter alqueriam de Pastorig et alqueriam de Beniatçar*» (Escrivania de Cartes Reials, 351, citat per H. KIRCHNER: *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa*, 243.

²³ El sistema hidràulic es va inutilitzar durant uns quants anys, els suficients perquè s'iniciés el deteriorament dels jardins i del mateix sistema. En una intervenció promoguda per la Fundación Parques Nacionales l'any 2002, es van substituir la major part de les canonades de test, es van fer síquies noves i es van impermeabilitzar els safareigs, inclosos els excavats a la roca.

escenogràfic de l'esplanada va ser destacat per Piferrer i Quadrado: *Un grande atrio levantado en el declive del monte á manera de plataforma y en las más de sus partes tapizado de césped, tiéndose á su entrada con grande efecto.*²⁴

Un dels elements ornamentals més interessants d'aquest jardí és el brollador situat a la paret de contenció del jardí superior. Està configurat per tres carasses de gust manierista, inscrites sota un arc de mig punt amb un querubí, i sustentat per pilastres amb fust decorat i capitell corinti. Però, sens dubte, l'element més destacat és un portell, ben treballat, que ostenta els signes senyorial dels Despuig. Està delimitat per dues pilastres coronades amb pedres escultrades en forma d'agllans. Es tanca amb barana de ferro, que mostra l'escut del llinatge Despuig. Dóna accés a una escala amb balustrada de test que, segons les fonts orals, baixava al desaparegut jardí del laberint. Aquest estava format per mandarins (*Citrus deliciosa*), que amb el seu ramatge espès ombrejaven els estrets caminals que discorrien irregularment pel jardí. La semblança tipològica dels sus elements configuradors amb els de la terrassa de recepció i la lògica en la ubicació d'aquest jardí ens fan pensar en un possible espai projectat en època del cardenal però executat posteriorment. A hores d'ara ens resulta agosarat determinar una cronologia més concreta. En relació amb aquest espai entenem la presència del safareig de la terrassa de recepció. Pensam que és una construcció posterior, destinada al reg del jardí del laberint, ja que és difícil justificar-ne la localització en termes projectuals: no es troba situat en eix respecte a cap dels elements de la terrassa i, a més, interromp el discurs visual de la balustrada.

Més clares resulten altres intervencions. A les acaballes del segle XIX es va ampliar la terrassa de recepció fins als límits de Raixa. S'hi aixecà una portalada a manera de doble torre emmerletada de gust neogòtic. Va ser construïda per F. Rosselló i Rosselló l'any 1898, tal com es pot llegir a la inscripció que hi ha. Sobre el gran arc d'entrada es mostra l'escut amb les armes del novè comte de Montenegro, Ramon Despuig i Fortuny. El nou atri va permetre el condicionament d'un accés directe als jardins de la terrassa superior i independent respecte de les cases. Tal vegada aquesta va ser la raó de la seva construcció.

El jardí inferior

El *jardín bajo inferior*, segons la denominació que apareix en el document d'Ibarreche, s'articulà com un gran jardí de tarongers. Es desenvolupava en dues terrasses, comunicades amb escales i amb la llotja com l'element unificador. Pel que sembla, la marjada superior coincidia amb l'actual jardí geomètric, més proper a l'ala senyorial. Suposam que presentava una plantació regular, amb un eix marcat per l'escala adossada a la llotja, que devia culminar en l'exedra formada per pilastres de mitjana alçada, que deixen la vista lliure cap a la vall. EL document també fa referència a una *Fuente (colocada en medio del jardín de un Naranjo)*, la qual pot coincidir amb l'existent actualment.

En la marjada inferior, situada a l'est de la superior, es desenvolupava el gran jardí de tarongers. És conegut com el gran hort dels tarongers i s'havia conservat gairebé

²⁴ P. PIFERRER; J. M. QUADRADO; *España. Sus monumentos y artes, su naturaleza e historia. Islas Baleares*, Barcelona, 1888.

intacte fins a una intervenció recent. S'articulava sobre la base d'un doble creuer, definit pels dos caminals elevats, que discorrien en correspondència amb els accessos procedents de la marjada superior. A l'encreuament es formaven rotondes, que donaven lloc a *Parterres (o Adornos) que circundan el jardín de naranjos*. Voltant el perímetre s'obria una síquia, que permetia la formació d'*otras fuentecillas situadas en medio de los jardines*. L'efecte escenogràfic del jardí de tarongers es completà amb la presència de fassers, alineats als caminals. En aquest sentit, encara es poden veure quatre exemplars de *Phoenix canariensis*. A l'angle nord-est hi ha encara l'escala que comunicava amb la terrassa de recepció i l'accés al laberint.

L'articulació d'aquest jardí recull el sistema bàsic dels horts de tarongers de Mallorca, que troba el referent tipològic a la vall de Sóller. Però cal determinar la diferent percepció social i estètica d'ambdós conceptes, jardí i hort, en el moment en què es construïren els jardins de Raixa. En el jardí de tarongers de Raixa els caminals estaven empedrats, un element diferencial respecte dels horts de l'espai pagès de la mateixa possessió.²⁵ Tot i que ens manquen els instruments de contractació dels jardiniers, en la tradició dels pagesos de Raixa els jardins de cítrics restaven radicalment al marge de les seves tasques i eren reservats a la cura dels jardiniers. Per tant, consideram que el jardí inferior no pot ser interpretat com a hort integrat en el paisatge estètic senyorial. Tot i que no se'n puguí descartar l'aprofitament econòmic, els jardins de cítrics responen a un ideal que s'havia consolidat a la Roma cardenalícia i que gaudia de gran popularitat en el segle XVIII. Ja en el sis-cents, una vegada superats els inconvenients derivats de la fredor del clima romà, els tarongers i els llimoners es convertiren en els arbres sempre presents en l'organització dels jardins de delícia de les més destacades vil·les romanes, com Villa Borghese, Villa Doria Pamphilj, etc.²⁶ L'èxit dels jardins de cítrics – el jardí inferior i el jardí del laberint – va anar associat a la necessària reelaboració del mite del jardí de les Hespèrides: el jardí profà donà pas al jardí moral, en el qual es produïen les fruites virtuoses, espirituals i benèfiques. Així es conferia un caràcter de respectabilitat a un espai de delícia, acceptable per l'Església i practicable per les altes jerarquies vaticanes.²⁷ Raixa, orientada al sud i protegida del vent del nord, reunia les condicions ideals per a l'èxit d'un jardí de les Hespèrides. La cultura italianitzant del cardenal justificaria aquest ideal que va recrear amb la formació dels jardins de cítrics.

La configuració essencial del jardí de tarongers degué perdurar gairebé fins al segle XX, tal com es pot deduir de les breus ressenyes de l'Arxiduc,²⁸ de Byne²⁹ o de Cortada,³⁰ que a la primera meitat del segle XIX es referia a «El frondoso jardín de naranjos». Tal vegada ja a les acaballes del segle XIX, la marjada superior va ser

²⁵ És interessant destacar que l'empedrat dels caminals ha estat un detall prou evident per a la pagesia com a diferenciador dels horts pagesos. Així ens ho indicà Francesc Colom, el pagès de Raixa.

²⁶ A. CAMPITELLI: "I 'cocchi' di agrumi nelle ville romane", *Il Giardino delle Esperidi. Gli agrumi nella storia, nella letteratura e nell'arte*, Firenze, 1996.

²⁷ A. SEGRE: "Alla ricerca de l'orto delle esperidi: un mito per i giardini di agrumi", *Il Giardino delle Esperidi. Gli agrumi nella storia, nella letteratura e nell'arte*, Firenze, 1996.

²⁸ L. S. DE HABSBURG: *Las Baleares descritas por la palabra y el grabado. Mallorca (parte especial)*, Palma, 1991, 321.

²⁹ Arthur BYNE; Mildred STAPLEY: *Majorcan houses and gardens*, New York, 1928.

³⁰ J. CORTADA: *Viaje a la isla de Mallorca*, 1845, 338.

transformada en un jardí formal definit amb topiària i amb pasteres delimitades per pedres irregulars. L'eix projectual es remarcà amb la formació de quatre arcs de xiprers. Unes quantes jardineres de tarongers van ser substituïdes per arbres de creixement vertical, com l'araucària, la magnòlia i un exemplar de washingtonia robusta. Els altres fassers, una datilera i una washingtonia, van ser plantats més recentment, a la primera meitat del segle XX.³¹ Una altra intervenció important degué ser la interposició d'una línia de xiprers entre les dues marjades de tarongers.

Cal entendre el sentit d'aquestes reformes. No es poden considerar tan sols com a conseqüència de la influència de les noves modes en l'art dels jardins. El creixement dels arbres i de la barrera de xiprers suposava el trencament definitiu de la relació paisatgística que es formalitzava entre ambdues terrasses de tarongers; el valor conferit a la llotja, com a balconada que unificava visualment els dos espais i integrava el paisatge, es reduí al paper d'element arquitectònic, de caràcter senyorial, circumscrit al jardí formal. D'alguna manera, el jardí de tarongers, una vegada desaparegut el cardenal, degué perdre el sentit «moral» que n'hauria justificat la construcció. En la societat mallorquina del segle XIX els tarongers constituïen horts productius. A la veïna Sóller l'exportació de taronges era la principal activitat econòmica. Només sota la mirada dels viatgers romàntics, la vall era admirada com un gran jardí de les Hespèrides. Per tant, segons la nostra hipòtesi, en un moment avançat del segle XIX, i sobretot ja en el XX, va ser necessari delimitar novament els espais: el senyorial, definit com un jardí formal amb estructures vegetals treballades en topiària i amb espècies pròpies de jardí, respecte de l'espai pagès, amb els horts sempre concebuts amb un sentit econòmic.

El jardí superior

La falda del pujol integra el que s'ha denominat globalment el jardí superior. S'organitza en diferents espais que es desenvolupen des de la cota 425 m, situada a l'altura de la planta noble, fins al cim del puig, a la cota 525 m. Destaquen quatre grans intervencions paisatgistes. Contemporanis al cardenal Despuig serien el jardí en terrasses centralitzat per l'escala i el safareig monumental. Posteriorment, a la segona meitat del segle XIX, l'enjardinament del pujol es va completar amb l'articulació d'un recorregut fins al cim i amb la recreació d'un jardí romàntic de ruïnes.

El jardí en terrasses es construí com a annex del cos edilici amb les sales destinades al museu. En línia amb el portal exterior, es projectà l'escala monumental com a eix estructurador del jardí, articulat en sis marjades o terrasses. L'escala es perllonga més enllà fins a culminar en una exedra que disposa de bancs per al repòs. Presentava els murs decorats amb fals revestiment que dibuixava peces de marès, ara molt deteriorat. L'ascensió és acompanyada per la remor de l'aigua. Aquesta descendeix des del brollador que, a manera de carassa de test, s'obre al centre de l'exedra i aboca l'aigua en una pica en forma de copinya, també de test. Des d'aquí l'aigua es distribueix per les canals i els brolladors que flanquegen l'escala i reguen unes quantes marjades. L'escala també dóna cabuda a gairebé totes les representacions escultòriques que es poden veure als jardins. El discurs s'inicia entre dos lleons de pedra, de bona factura i aspecte del nou-cents. Als extrems superiors, hi ha uns altres dos lleons de pedra,

³¹ Els va sembrar l'actual pagès de Raixa, l'amo en Francese.

d'aspecte més arcaic. L'ascens s'acompanya amb quatre muses de pedra calcària que alternen amb hídries de test. A l'exedra, i presidint el conjunt, hi ha una representació molt deteriorada d'Apol·lo. L'acompanyen dos busts de ceràmica, que substituïren *putti* anteriors. El conjunt podria evocar un discurs iconogràfic centrat en la costosa ascensió al món de les arts, acompanyada per les muses, i que culminaria al Parnàs presidit per Apol·lo. Aquest era un programa atractiu per als mecenes il·lustrats i, per ventura, va ser projectat pel cardenal Despuig. Pensam que degué restar inacabat; les deficiències estètiques i de factura del conjunt escultòric resulten sorprenents per a una persona que havia invertit esforços en una col·lecció d'estatuària antiga, tant per a la seva formació com per a la posterior restauració.³² D'altra banda, la seqüència de les muses és incompleta, ja que només se'n troben quatre de les nou de l'Helicó que restaven sota la dependència d'Apol·lo.

Des de l'escala s'obria una de les perspectives visuals més impactants dels jardins. La configuració monumental permetia l'ascensió fins a la cota 435 m del puig, amb la qual cosa es convertia en el mirador més important del jardí. Des de l'exedra s'apreciava tota la vall fins a la badia de Palma. Les fotografies del vuit-cents i de principis del nou-cents ens mostren les bardisses retallades i uns quants visitants mirant cap a la llunyania. La manca de conservació de la plantació de les marjades ha derivat en la pèrdua de la perspectiva visual. Els documents fotogràfics i la ubicació arrecerada d'aquest jardí ens permeten afirmar que va ser el lloc destinat a la preuada col·lecció botànica del cardenal Despuig. Actualment només es conserven unes quantes murtes, que ens remetent a les fotografies esmentades. Però en general les marjades resten envaïdes de pins, xiprers i ullastres.

L'escala monumental de Raixa constituí un dels elements emblemàtics del conjunt dels jardins. S'erigia com a eix projectual del jardí en terrasses i articulava un espai privilegiat per a la contemplació del paisatge. A més, actuava com a apèndix essencial d'una intervenció paisatgista en la qual convivia elements de diferent natura: arquitectura, escultura, botànica i aigua es combinaven per configurar una escenografia fidel als models italians, molt adequada al gust dels cereles il·lustrats del segle XVIII.³³

El safareig o *Especula*, segons la denominació d'Ibarreche, es configura com una gran terrassa aquàtica. S'obre entre les cotes 425 i 435 m i ocupa gairebé tot el vessant occidental del pujol. La seva monumentalitat obligà a la construcció d'unes parets de contenció de més de 5 m d'alçada, reforçades amb contraforts. El costat del pendent segueix el relleu natural i dibuixa un perfil irregular que és vorejat per un camí ornamentat amb garballons. La baixada al safareig es produeix mitjançant una escala

³² Les deficiències han estat destacades per gairebé tots els testimonis literaris. Només a tall d'exemple, reproduïm el de Byne: *El magnífic vol de l'escala, ombrejat per bonics arbres, és impressionant, però el treball de la pedra és fluïx en detalls i les figures escultòriques resulten insípides*. A. BYNE; M. STAPLEY: *Majorcan houses and gardens*, LIII.

³³ Alguns testimonis ens remetent a Villa d'Este: *Then stem of Raxa is a stairway which mounts through the terraces, a miniature of the one at the Villa d'Este near Rome*; N. LARREY DURYEA: *Mallorca the magnificent*, New York-London, 1927,182. La comparació de Larrey, una turista americana, només té un valor testimonial, que confirma la referència italianitzant dels jardins de Raixa en un període que estaven a ple rendiment.

d'un sol tram que es tanca al límit inferior a manera d'exedra que guaita sobre el safareig.

Sens dubte, el paisatgisme barroc va influir en el plantejament del safareig. Aquest assumeix un caràcter particular que és atribuïble a dues qüestions fonamentals. La seva ubicació, allunyada de les cases, va ser condicionada per llur funcionalitat i al marge de plantejaments projectuals. Era el magatzem d'aigua que havia de regar els jardins, però també els horts. A més, allò que reflecteix és un entorn fonamentalment agrari. En segon lloc, el safareig té un valor paisatgista, sempre derivat de la monumentalitat i de la potenciació dels efectes sensorials de l'aigua. Així doncs, és un element excepcional en la configuració dels jardins de Raixa.

L'enjardinament del pujol es va completar amb l'obertura d'una rampa que ascendeix al cim en ziga-zaga. El pendent és dibuixat amb petites marjades, en les quals creixen agaves, garballons, figueres de moro i pins. Al llarg del camí se situen de manera seqüencial: una petita gruta artificial, el pavelló neoàrab, l'ermita en miniatura i un pavelló a manera de temple neoclàssic. Aquest té la data 1854 inscrita al frontó, la qual indicaria el final de la intervenció. Per a la decoració interior del pavelló s'utilitzaren restes d'inscripcions àrabs i altres elements actualment desapareguts. Les dues inscripcions conservades són de tipologia cúfica nassarita, datables en els segles XIV i XV. A criteri de G. Rosselló Bordoy, necessàriament han de procedir del territori del Regne de Granada, atès que en una s'hi pot llegir part de la citació emblemàtica dels sobirans nassarites: *no hi ha vencedor excepte Al·là*.

Disposam d'una acurada descripció de l'Arxiduc que ens dona una visió molt propera a la intervenció original al pujol: *Ladera arriba se llega a una pequeña torre cuyos alrededores han sido modernamente ajardinados y ofrecen una amplia panorámica del olivar al pie. A derecha e izquierda se perfilan las recortadas cimas de las montañas trazando una espectacular línea quebrada, mientras las laderas se visten de innumerables arbustos, de ondas chumberas y altivas pitas, de oscuras yucas y multicolores geranios. Una pequeña cueva artificial alberga estalactitas tomadas de otra, natural, de las inmediaciones. También han sido agrupadas algunas antigüedades de escasa calidad y deterioradas. En la cumbre de la colina ocupada por el jardín hay una casita construida en 1854 con terraza lateral des de la que se domina toda la extensión ajardinada, la casa de posesión al pie y las abruptas estribaciones del otro lado, pertenecientes ya a otros propietarios.*³⁴

El jardí de ruïnes configura un espai entorn d'un safareig amb l'estàtua emergent de Neptú, molt deteriorada. El safareig se situa sota un mur de pedra seca revestit amb morter que fou tenyit de mangra i decorat amb falsos maresos marcats amb línies blanques, de manera semblant al revestiment de l'exedra de l'escala. La part superior del mur es va rematar amb les restes d'una finestra de manera que sembla un edifici en ruïnes. A la part posterior, un portal de peces de marès ben escairades mostra la inscripció *Gaspar Berga en 11 Abril de 1895*. Al voltant del safareig es disposen els elements arquitectònics utilitzats per a diversos usos que, en molts casos, res no tenen a veure amb llur funcionalitat original. Es destrien cadirams de cor formant escalons i

³⁴ L. S. HABSBURG: *Las Baleares descritas por la palabra y el grabado. Mallorca (parte especial)*, 319.

banes, esglaons formant un replà, columnes formant balustrades, etc. L'Arxiduc els va considerar d'escassa qualitat, tal com es pot llegir en l'anterior descripció. Però, si és certa l'afirmació de Ripoll, aquestes restes procedien del convent de Sant Domingo de Palma, esbucat l'any 1837.³⁵

Entre les restes cal destacar cinc semicolumnes de marbre blanc, que formaven la balustrada superior del safareig i propiciaven un fort contrast cromàtic amb el mur del fons. Són de secció semicircular i tenen una alçada de 60 cm. Sembla que van ser acuradament repicades per eliminar-ne la decoració original. L'anàlisi atenta permet observar que totes estaven decorades en cada un dels seus perfils amb cordons de l'eternitat que limitaven inscripcions en àrab. Només en una s'hi pot llegir clarament «ila li-llah» ('excepte Al·là') en escriptura cúfica simple.³⁶ Tenint en compte les altres decoracions neoàrabs que es troben disseminades pels jardins, és presumible que les inscripcions arribassin ja repicades a Raixa i que segurament procedís d'algun edifici religiós cristià, tal vegada l'esmentat convent de Sant Domingo. Així s'entendria l'acurat repicat al qual varen ser sotmeses per dissimular l'ornamentació original.

Conclusions

La vil·la divuitesca del cardenal Despuig ha conservat elements estructurals essencials. Però amb el pas del temps i de les modes ha perdut el sentit de la seva essència. Les reformes que se succeïren al llarg de la segona meitat del segle XIX establiren una nova relació projectual entre les cases i l'entorn. En el segle XVIII el cardenal va delimitar els espais senyorial amb balustrades; en el XIX s'hi van alinear xiprers. Dues solucions que evidencien diferents concepcions dels jardins i dels espais: el jardí italianitzant de Despuig és l'element íntim i, alhora, integrador entre la casa i el paisatge, sigui natural o agrari; en el segle XIX es redueix la perspectiva i s'elimina tot allò relacionat amb l'espai pagès i productiu. Tot i així, a finals del XIX l'Arxiduc determinava els elements essencials dels jardins de Raixa: *La abundancia de agua, la belleza de la situación, el esmerado artificio de los jardines y la proximidad de Palma se conjugan para hacer de Raixa una de las fincas más hermosas de toda la isla.*³⁷

La decadència del concepte de vil·la culminà en el segle XX. El museu és desintegrat a finals del segle XIX i s'inicia la venda de la major part de la col·lecció.³⁸ Pel que fa al conjunt arquitectònic, es produeix el trencament de la relació entre les cases i els jardins. El 1993 les cases són declarades BIC, mentre que la declaració dels jardins, incoada l'any 1980, no s'ha resolta encara.

Tot això s'ha de sumar al procés de degradació que han patit els jardins durant els darrers anys. Un procés accentuat per la manca de comprensió dels espais i dels conceptes essencials sobre els quals es van construir. En aquest sentit, consideram

³⁵ L. RIPOLL: *Raixa y el cardenal Despuig*, Palma, 1954.

³⁶ La transcripció ens ha estat facilitada per G. Rosselló Bordoy.

³⁷ L. S. DE HABSURG: *Las Baleares descritas por la palabra y el grabado*, Mallorca (parte especial), 321.

³⁸ Una part important de la col·lecció va ser adquirida per la Gliptoteca de Copenhaguen (Dinamarca); part del museu va ser adquirida per l'Ajuntament de Palma, pressionat pels socis de l'Arqueològica Lul·liana. El procés ha estat estudiat per G. ROSSELLÓ BORDOY: *Una experiencia museográfica: la desintegración de la colección Despuig en escultura clásica*, Museo de Mallorca, Palma, 2000.

essencial recuperar el sentit de conceptes com hort i jardí. Malauradament, la buidor de contingut té conseqüències lamentables per a la conservació dels jardins històrics. Els jardins de Raixa reflecteixen massa bé aquesta problemàtica. El jardí inferior dels tarongers, caracteritzat pel ric joc de camins, rotondes i fonts, s'havia conservat fins avui dia. Però recentment ha patit un procés de degradació i de destrucció irrevocable, que ha consistit a arrabassar els tarongers, a desmuntar uns quants caminals, a destruir les síquies i a obrir un pas a la paret del jardí. En segon lloc, pensam que és necessari entendre els jardins com a intervencions paisatgistes. Els elements que gaudeixen de gran consideració actualment, com l'escala i el safareig, no poden ser interpretats independentment o aïllats de l'entorn.

En tot cas, només la disponibilitat d'altres fonts documentals i els necessaris estudis de camp ens permetran afinar tant en els dissenys dels jardins de Raixa com en els conceptes essencials per aconseguir-ne la rehabilitació.

Bibliografia

- ACKERMAN, J. S., *La Villa. Forma e ideología de las casas de campo*, Ediciones Akal. Madrid, 1997.
- ALBERTI, L. B., *De Re Aedificatoria*, Akal. Madrid, 1991.
- Álbum de Mallorca*, José J. de Olañeta, Editor. Palma, 1997.
- ANÍBARRO, M. Á., *La construcción del jardín clásico. Teoría, composición y tipos*, Akal. Madrid, 2002.
- AÑÓN, C.; LUENGO, M.; LUENGO, A., *Jardines artísticos de España*, Espasa Calpe. Madrid, 1995.
- BATLLORI, M., *Cartas del Padre Pou al Cardenal Despuig*, Ed. Raixa. Mallorca, 1946.
- BOVER, J. M., *Noticia histórico-artística de los museos del Eminentísimo Señor Cardenal Despuig existentes en Mallorca*, Imprenta de D. Felipe Guasp. Palma, 1846.
- BOVER, J. M., *Varones ilustres de Mallorca*. Palma, 1847.
- BYNE, A.; STAPLEY, M., *Majorcan houses and gardens*, W. Helbarn. Nova York, 1928.
- CAMPITELLI, A., «I "cocchi" di agrumi nelle ville romane», *Il Giardino delle Esperidi. Gli agrumi nella storia, nella letteratura e nell'arte*, Edifir. Florència, 1996.
- CANTARELLAS CAMPS, C., "Raixa, una aplicació de la idea de villa italiana en Mallorca", *Mayurqa*, 17 (1980), 79-83.
- CANTARELLAS CAMPS, C., *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*, Institut d'Estudis Balearics. Palma, 1981.
- CORTADA, J., *Viaje a la isla de Mallorca en el estío de 1845*, Imprenta de A. Brusi. Barcelona, 1845.
- FIOL GUISCAFRÈ, J. M., *Descobrint la Mediterrània. Viatgers anglesos per les Illes Balears i Pitiüses al segle XIX*, Miquel Font, Editor. Palma, 1992.
- FRONTERA, G., *Imatge del paradís*, Govern Balear. Conselleria d'Educació i Cultura. Barcelona, 1987.
- FURIÓ, A. [1840], *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*, Imprenta Mn. Alcover. Palma, 1975.
- GARCÍA I BONED, G., *Mallorca vista per viatgers alemanys*, Miquel Font, Editor. Palma, 2003.

- GARCÍA INYESTA, N.; OLIVER, G., *Cases de possessió I*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears, Palma, 1986.
- Gran Enciclopèdia de Mallorca* [GEM], Promomallorca, Palma, 1988-1998.
- GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, A., *Viaje a las Islas Baleares y Phitiusas*, RODA, Palma, 1952.
- HABSBURG-LORENA, L. S. [1880], *Las Baleares descritas por la palabra y el grabado*, Mallorca, Caja de Baleares, Sa Nostra, Palma, 1987.
- HABSBURG-LORENA, L. S. [1884], *Las Baleares descritas por la palabra y el grabado*, Mallorca (parte especial), Caja de Baleares, Sa Nostra, Palma, 1991.
- KIRCHNER, H., *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, UIB, Palma, 1997.
- LARREY DURYEY, N., *Mallorca the Magnificent*, The Century Co. Nova York-Londres, 1927.
- LAVEDAN, P., *Palma de Majorque et Les Iles Baleares*, Librairie Renouard, H. Laurens, Éditeur, París, 1936.
- LECLERCQ, J., *Voyage a l'île de Majorque*, Imprimeurs-Éditeurs Plon-nourrit et Cie. París, 1912.
- LLABRÉS BERNAL, J., "Últimos días de Jovellanos en Mallorca", *BSAL*, XXIV, Palma, 1932-1933, 163-173.
- LLABRÉS BERNAL, J., *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX*, 5 vol., Escuela Tipográfica Provincial, Palma, 1958-1971.
- MULET, M. J., *Fotografía a Mallorca: 1839-1936*, Lunwerg Editores, Barcelona, 2001.
- MURRAY, D., LLABRÉS, J.; PASCUAL, A., *Jardines de Mallorca. Tradición y estilo*, 2 vol., José J. de Olañeta, Editor, Palma, 1990.
- PAGENSTECHE, H. A., *La isla de Mallorca. Reseña de un viaje*, Imprenta de Felipe Guasp, Palma, 1867.
- PARERA SAURINA, M. D. (ed.) [1904], *Mallorca artística, arqueológica, monumental*, José J. de Olañeta, Editor, Palma, 1991.
- PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M., *España. Sus monumentos y artes, su naturaleza e historia. Islas Baleares*, Establecimiento Tipográfico - Editorial de Daniel Cortezo y Cía, Barcelona, 1888.
- POU MUNTANER, J., *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX*, 2 vol., Gráficas Miramar, Palma, 1985-1987.
- RIPOLL, L., *Raxa y el cardenal Despuig*, Panorama Balear, Palma, 1954.
- ROMAN, J., «Los jardines histórico-artísticos de la época contemporánea en Mallorca. Un itinerario cultural», *Actas de las Jornadas Mérida. Ciudad y Patrimonio*, Mérida, 2000.
- ROMAN, J., *El jardí botànic de la Misericòrdia de Palma. Ciència i cultura de la botànica a Mallorca en els segles XVIII i XIX*, Consell de Mallorca, Palma, 2005.
- ROSSELLÓ BORDOY, G., *Una experiència museogràfica: la desintegració de la col·lecció Despuig en escultura clàssica*, Museo de Mallorca, Palma, 2000.
- SALVÀ, J., *El Cardenal Despuig*, Imprenta Mn. Alcover, Palma, 1964.
- SEGRE, A., «Alla ricerca dell'orto delle esperidi: un mito per i giardini di agrumi», *Il Giardino delle Esperidi. Gli agrumi nella storia, nella letteratura e nell'arte*, Edifir, Florència, 1996.
- TAGLIOLINI, A., *Storia del giardino italiano*, La Casa Usher, Florència, 1994.
- VARGAS PONCE, J., *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*, José J. de Olañeta, Editor, Barcelona, 1983.
- VUILLIER, G. [1893], *Les illes oblidades. Viatge a les Illes Balears*, Editorial Moll, Palma, 1973.
- WOOD, C. W. [1888], *Cartas desde Mallorca*, Ediciones de Ayer, Palma, 1968.

Resumen

Los jardines de Raixa dentro de la categoría de jardines históricos se consideran como los más emblemáticos Mallorca. Desde el siglo XIX son abundantes las descripciones literarias de los intelectuales de Mallorca así como de viajeros foráneos. El interés por Raixa ha repercutido también en la formación de un cúmulo destacado de documentación gráfica, que abarca desde representaciones pictóricas hasta fotografías, que a partir de objetivos diversos pudieron captar espacios emblemáticos y las perspectivas más insólitas. Pese a ello, actualmente presentan un alto estado de degradación, que se ha visto acentuado los últimos años a causa de la precariedad en el mantenimiento junto a desafortunadas intervenciones puntuales. Los resultados han supuesto la pérdida de elementos, la modificación de la estructura de algunas partes de los jardines, la rotura de primigénias relaciones proyectuales y la desaparición de perspectivas originales. Ante esta situación, el presente artículo es una propuesta de estudio y de interpretación de los jardines de Raixa, desde la perspectiva histórica y artística.

Abstract

Raixa Gardens are considered to be the most emblematic historic gardens in Mallorca. Literary descriptions by Mallorca's intellectuals and by foreign travellers have abounded since the 19th century. This interest in Raixa has also led to a substantial amount of graphic records, from pictures to photographs created for different purposes, capturing highly representative views and the most unique of perspectives. Despite this, the gardens are currently in a bad state of disrepair, accentuated in recent years by irregular maintenance and ill-advised specific interventions. As a result, certain features have disappeared, the structure of some parts of the garden has been altered, links in the original project have been broken, and original aspects have been lost. Given this situation, the aim of this paper is to analyse and interpret Raixa Gardens from a historic and artistic viewpoint.